

Терентій А. С.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

Куц Н. В.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

Попова О. А.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У РОМАНІ Є. ГУЦАЛА «ПОЗИЧЕНИЙ ЧОЛОВІК»

У статті проаналізовано теоретичне підґрунтя фразеології як науки, її становлення, тлумачення основних термінів.

Досліджено фразеологічні одиниці на позначення якостей людини у романі Є. Гуцала «Позичений чоловік». Сформовано структурну класифікацію фразеологізмів з урахуванням частиномовної належності головного компонента, семантичних зв'язків між компонентами (якщо порівнювати фразеологізми зі словосполученнями або з реченнями), що дає змогу точніше розтлумачити значення фразеологізмів, передовсім у художніх текстах. Розкрито семантичну класифікацію, де висвітлено особливості семантики фразеологічних одиниць у художніх текстах загалом та фразеологізмів на позначення зовнішніх ознак людини в досліджуваному творі.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологія, структура, семантика, словосполучення, речення.

Постановка проблеми. Історичні витoki, становлення і розвиток є надважливим початковим етапом на шляху розуміння того чи того явища. Так, сучасна лінгвістика приділяє значну увагу вивченню і становленню фразеології, оскільки саме фразеологічні одиниці пов'язують нас із мовним, культурним минулим наших прашурів, відображають їхні вірування, переживання, фізичний стан тощо.

Фразеологія становить необхідну ланку в засвоєнні мови, у підвищенні культури мовлення. Сталі вирази вміщують закодовану інформацію про минуле, про спосіб сприйняття світу нашими предками.

У сучасній українській фразеологічній системі особливе місце належить фразеологічним одиницям, які описують людину. Вважаємо за необхідне проаналізувати й охарактеризувати на матеріалі роману Є. Гуцала «Позичений чоловік» такі фраземи, оскільки вони не лише вирізняються метафоричністю, образністю, дотепністю, влучним змалюванням позитивних чи негативних характеристик людини, а й окреслюють концептуальну картину світу українців, що має тісний зв'язок із культурним кодом людини завдяки своїй неоднорідності.

Структура фразеологічних одиниць не проста, оскільки фразеологізм не тотожний слову, ця одиниця має складніший характер. Тому дослідження структурних особливостей є процесом багатоаспектним і різноплановим.

Семантика фразеологізму залежить від його компонентів, контексту, мети, емоційно-експресивного оцінного судження людини. Під час дослідження особливостей семантичного значення фразеологізму ми відкриваємо коди, що віддзеркалюють опис зовнішності людини, формування її світобачення, душевних переживань.

Дослідження структурно-семантичних особливостей фразеологічних одиниць викликає неабияку зацікавленість дослідників. У сучасній українській літературній мові структурна й семантична класифікації недостатньо проаналізовані мовознавцями, що є наслідком дискусій навколо фразеології як науки, кола її предмета вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема систематизації та класифікації фразеологічного складу мови постійно перебуває в полі зору українських мовознавців. Свідченням цього є низка монографій та дисертаційних праць дослідників, таких як: М. Алефіренко, А. Архан-

гельська, Ю. Прадід, О. Селіванова, Л. Скрипник, Н. Тодорова, Л. Щербачук.

Мета нашої роботи – розкрити структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць у романі Є. Гуцала «Позичений чоловік».

Виклад основного матеріалу. Пропонована наукова розвідка торкається вивчення фразеологічних одиниць опису людини. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити термінологічний апарат фразеології як науки, предмет її вивчення; 2) надати стислий аналіз структурних і семантичних особливостей фразем у художньому тексті; 3) виявити принципи розподілу фразеологізмів до тієї чи тієї групи.

Фразеологія є особливою галуззю мовознавства, що вивчає специфіку фразеологізмів як знаків вторинної номінації, їхнє значення, структуру, характер зовнішніх лексико-синтаксичних зв'язків, експресивно-стилістичні ознаки та системні зв'язки з іншими фразеологічними одиницями і словами. Одним із важливих завдань фразеології є дослідження національно-мовної своєрідності фразеологічних одиниць, що мають неповторний план вираження.

Як самостійний розділ лексикології фразеологія вперше була виділена Ш. Баллі. Передумови теорії фразеології були закладені в працях О. Потєбні, І. Срезневського, О. Шахматова і П. Фортунатова та інших. Дослідженню фразеологізмів присвячено чимало робіт українських та зарубіжних науковців. Останнім часом у лінгвістиці все більше вивчають традиційні дискусійні питання фразеології, такі як: класифікація фразеологічних одиниць, ознаки та критерії їх виокремлення, співвідношення фразеологізмів з іншими лінгвістичними одиницями. У цьому напрямі слід виділити роботи М. Алефіренко, Ю. Прадіда, А. Івченко, О. Селіванової, Л. Скрипник, В. Ужченко, Д. Ужченко.

За структурою фразеологізми найчастіше поділяють на словосполучення і речення. За семантикою надають перевагу або злитості компонентів фразеологічних одиниць (далі – ФО) (за В. Виноградовим), або, спираючись на структуру, розрізняють сполучення повнозначної частини мови зі службовою; сполучення двох повнозначних (будова словосполучення), ФО, організовані за моделлю речення (прислів'я, приказки).

Тож із погляду структурної організації ми поділили фразеологічні одиниці на дві великі групи:

1. Фразеологізми зі структурою словосполучення, де головним критерієм розмежування є поділ на головний і залежний компоненти. Такі

фраземи було поділено на поширені і непоширені. За частиномовною належністю ми розмежували іменні, дієслівні, прислівникові.

З-поміж іменних ми виокремили такі типи: **іменникові, прикметникові, займенникові.**

Іменні фразеологізми зі структурою **поширених словосполучень** мають один головний компонент і декілька залежних: **всякого діла мастак** складається з головного слова «мастак», вираженого іменником у називному відмінку однини, і двох залежних компонентів, іменника «діла» з означальним займенником «всякого», з атрибутивною семантикою. З подібною характеристикою функціонує і фразеологізм **одного поля ягоди**. Залежними словами можуть виступати прикметники: **на добрячі волоські горіхи**, іменники **як чорт грішну душу** з прийменниками або без них, **як дурень із писаною торбою, як козел на нові ворота**. Значна кількість фразеологічних одиниць уживаються зі сполучниками й частками.

Фразеологічні одиниці зі структурою **непоширеного словосполучення** складаються з одного головного й одного залежного компонентів. Наприклад, **дідько в греблі** складається з головного слова «дідько» і залежного «в греблі». Іменник «дідько» вживається в однині, у називному відмінку, а іменник «греблі» – у місцевому відмінку однини з простим прийменником «в», з атрибутивною семантикою. Схожим за структурою є фразеологізм **собака за возом**, де залежне слово в орудному відмінку. Також залежними компонентами в таких фраземах виступають прикметники, дієприкметники, іменники, які мають обставинні, об'єктні й атрибутивні відношення: **як посолений в'юн; як рак печений.**

Трапляються фразеологічні одиниці із сурядним зв'язком між компонентам: **ні живий ні мертвий.**

Високу частотність уживання мають дієслівні фразеологічні одиниці, які було поділено на **власне-дієслівні, дієприслівникові і дієприкметникові.** Незначну групу складають **прислівникові.**

Дієслівні фразеологізми зі структурою поширеного словосполучення найчастіше складаються з дієслова та іменника з прийменниками або без них: **стати кісткою в горлі, полізти до чорта на роги.** Іноді залежними компонентами виступають прикметники: **сипати із порожнього в пусте**, де фразеологізм має структуру поширеного словосполучення. Головний компонент – інфінітив дієслова «сипати», два залежних компоненти – «із порожнього в пусте». Перший компонент – суб-

стантивованій прикметник із простим прийменником + прийменник з іменником з обставинною семантикою способу дії.

Дієслово здебільшого уживане у формі інфінітива доконаного або недоконаного виду, рідше трапляються особові форми дієслів.

2. Фразеологізми зі структурою речення, де головним критерієм розрізнення виступають умовні головні та другорядні члени речення, також було поділено на поширені і непоширені (подібно до речень).

У фразеологічних одиницях зі структурою поширеного речення виділяємо граматичну основу, підмет і присудок, і другорядні члени речення: означення, додаток, обставина. Наприклад, *вовка зловила за вуха* є односкладним, де головний член – дієслово минулого часу, і два другорядні члени, виражені додатками, а *душа в п'яти сховалася* складається з умовного підмета, вираженого іменником «душа», і присудка, дієслова минулого часу, третьої особи однини, таке речення є двоскладним, поширеним, адже має другорядні члени – іменник з прийменником «в п'яти», вираженим обставиною місця.

У фразеологічних одиницях зі структурою непоширеного речення виділяємо тільки головні члени речення: підмет і присудок. Наприклад, *очі горять* має підмет – іменник у множині «очі», присудок – дієслово недоконаного виду, теперішнього часу, третьої особи множини «горять». Окремі речення можуть містити сполучники й підсилювальні (модальні) частки: *коли гедзь вкусить; нехай і лизень злизе*.

За семантичними характеристиками ФО ми об'єднали у дві великі групи:

1. Зовнішні ознаки людини, де представлені фраземи, що вказують на візуальні ознаки. У межах цієї групи було виокремлено такі підгрупи: **дія людини і характеристика зовнішності людини**.

У підгрупі **дія людини** визначено такі розряди: **спосіб дії, дії одних людей стосовно інших, виконання дії і результат дії**.

Для опису зовнішніх ознак характерні частотні фраземи з соматичним компонентом, особливо виділяються з загального контексту ті, що відображають процес говоріння, наприклад ідіома *аж за вухами лящить* у своїй структурі має соматизм «вухо» – «це орган, що працює для сприймання звуку», який не означає дію, що виконує цей орган. У словнику знаходимо таке значення фразеологізму: «жадібно, з великим апетитом; швидко». Фразема має значення способу споживання їжі.

Знаходимо у романі Є. Гуцала синтаксичну конструкцію з фразеологізмом способу дії: *«Одарка Дармограїха говорить, як сніг сипле, а я сиджу за столом, як на помості, і їм, аж за вухами лящить»* [3, с. 50], де фразеологічна одиниця не має негативної конотації.

Доволі розповсюджені фразеологізми, у яких значення містить порівняння із тваринами. Зоофраземи *неначе пса макогоном; горнути змію до грудей; конем не об'їдеш; як риба з водою; як сич на сову; церковна миша; як козел на нові ворота* і ті, що мають протилежне від словникового значення, *пошити в дурні; циганський піт не пройма*. Тлумачення цих фразеологізмів подає фразеологічний словник. Хоча в нашій мовній картині світу присутні різні асоціації, але вони інколи не допомагають нам відтворити правильне значення фразеологізму.

2. Внутрішні ознаки людини, де репрезентовано ФО, що описують якості людини, приховані від людського ока, вони можуть бути надбані або вроджені. У цій групі були виділені такі підгрупи: **психологічний стан (позитивний/негативний), навички та вміння, риси характеру**.

Позитивний психологічний стан, який заслуговує схвалення та має бажані якості, властивості.

Фразеологічна одиниця *мов за кам'яною горою* у лексикографічному джерелі зазначає: «Під чимсь надійним захистом, без клопотів тощо; позбавлений турбот, захищений» [10]. Слово «камінь» асоціюється з чимось надійним і міцним, а ми завжди прагнемо саме такого у своєму житті, тому це викликає тільки позитивні емоції. У контексті фразема реалізується таким чином: *«Тому-то я й позичила тебе в Мартохи, щоб бути за тобою, мов за кам'яною горою»* [3, с. 53].

Фразеологізм *у самісіньке серце* в лексикографічному джерелі зазначає: «Дуже сильно, надзвичайно» [10]. У контексті він функціонує для опису надзвичайного, позитивного стану людини: *«Зачарований, вражений у самісіньке серце, я забув про наїдки та напої, бо нарешті вони вже не мали наді мною недавньої влади, натомість Мартоха забрала владу і над моїми очима, і над душею моєю, й над серцем»* [3, с. 400]. Для українців серце – «перш за все любов, лагідність, співчуття, радість, щастя» [9, с. 264–265]. Здавна воно символізує життя, бо коли перестає битися, життя закінчується; символізує почуття взагалі, «бо коли людина лякається, гнівається, любить, радіє, вона відчуває, як серце б'ється, ніби хоче вискочити з грудей» [4, с. 536]. Компонент фраземи *серце* співвідносний з тілесним кодом культури,

який указує на всю сукупність уявлень про серце не тільки як про центр фізичного життя людини, але і як про зосередження її істинних почуттів і бажань [9, с. 631].

Запропонована підгрупа не вирізняється частотою вживання у контекстах, але функціонування представлених одиниць має свої особливості: лексикографічне значення фразеологізму не завжди характеризує чітко виражений позитивний або негативний стан людини: *вві сні; перехопило подих; у самісіньке серце; не вірити своїм вухам; об поли руками вдарити*. Для точного окреслення потрібен контекст. Тільки фразема *мов за кам'яною горою* має чітке визначення позитивного стану людини.

– **Негативний психологічний стан**, де представлені фразеологічні одиниці на позначення поганих властивостей, якостей, негативного призначення. Помітною особливістю, на наш погляд, є критичне ставлення людини до своїх дій, вчинків, рис характеру, негативних проявів поведінки, тому ця група вирізняється високою частотою вживання.

Фразеологічні одиниці *вуха зав'яли; душа в п'яти сховалась; заломлювати руки; очі полізли на лоба; серце тенькає; нехай і лизень злиже; жижки дрижать* теж мають в описі зовнішніх ознак людини соматичні елементи. Ця особливість допомагає краще зрозуміти їхнє значення без лексикографічного довідника, бо стан, який описується цими фраземами, відомий кожній людині. Проаналізуємо фразеологічні одиниці, що мають у своїй структурі не часто вживані, застарілі назви частин тіла *нехай і лизень злиже і жижки дрижать*. Наприклад, *лизень* – язик великої рогатої худоби [Словники України 2008], але цей фразеологізм не має у своїй структурі елементу, який хоча б частково пояснював нам значення фразеологізму. У такому разі звертаємось тільки до словника: «Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги до когось, недоброго побажання комусь» [Словники України 2008]. У контексті реалізується таким чином: «А нехай отаким, як бузувірська мордяка, і світ замакітриться, нехай і лизень злиже» [3, с. 147]. А ось фразема *жижки дрижать*, хоч і має у своїй структурі не зовсім зрозумілу нам частину тіла «жижки» – «задня сторона колін, підколінні сухожилки» [Словники України 2008], але має у своїй структурі дієслово «дрижать», що вказує на негативний стан людини. У лексикографічному джерелі фразеологізм має таке значення: «у кого-небудь з'являється почуття страху перед кимсь-чимсь» [Словники України

2008]. У контексті реалізується таким чином: «Од страху дзигарі мені у скронях б'ють, серце тенькає, душа в п'яти сховалась, жижки дрижать – такого ляку нагнав на мене той погляд із бузини» [3, с. 174]. Зазначимо, що деякі фразеологізми неможливо зрозуміти без словника, бо їхні елементи не відтворюють навіть часткового значення. Такі одиниці В. Виноградов визначив як «фразеологічні зрощення».

ФО, що характеризують психологічний стан людини, можна розмежувати на фраземи з відтінком позитивного і негативного стану. Такі фразеологізми у своїй структурі можуть мати елемент, який частково буде наближати нас до розуміння семантики фразеологізму, наприклад дієслово, соматичний елемент або порівняння з твариною. Але є такі, значення яких ми можемо знайти лише в лексикографічному джерелі.

– **Навички та вміння**, ця група характеризує фраземи на позначення здобутих протягом життя якостей людини. **Уміння** – це готовність людини успішно виконувати певну діяльність, яка ґрунтується на знаннях і навичках. **Навички** розглядають як дію, доведену внаслідок багаторазових повторень до досконалості виконання.

Фразеологічні одиниці *в ліве ухо влізти, з правого вилізти; за розум братись; не сушити собі голови* у своїй структурі мають соматичний елемент. Однак цього недостатньо для глибшого розкриття семантичних особливостей сталої слово-сполуки. Тому звертаємось до лексикографічного джерела. Фразеологізм у *ліве ухо влізти, з правого вилізти* має таке значення: «Уміти викрутитися з будь-якої складної ситуації, знайти спосіб уникнути небезпеки; бути спритним, винахідливим, хитрим» [Словники України 2008]. У контексті реалізується з позитивною конотацією: «Друге, здається нам, що раз ти годен в ліве вухо влізти, а з правого вилізти, то й скарби тобі відкриваються, тільки ти ховаєси зі своєю тасмницею» [3, с. 273]. Фразеологічна одиниця *за розум братись* у словнику має таке тлумачення: «Ставати розсудливішим, розумнішим; поводити себе розумно, діяти розсудливо» [10]. Наведемо приклади з роману: «Говорять, що й чорт на старість подався в монахи, щоб у монастирі заломлювати гріхи, то й мені, Хомі Прищепі, пора за розум братись...» [Гуцало 2018, с. 230]. У контексті ця фразема використовується з іронією. Фразеологічна одиниця *не сушити собі голови* має таке значення: «Напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв'язання якихось проблем» [10]. Наведемо приклади з контексту: «У колгоспі

матимеш і не багато, й не мало, а рівно стільки, скільки треба, щоб не сушити собі голови» [3, с. 266].

Зазначимо, що в цій групі є фразеологізми, що мають різні конотації опису людини, як позитивні, так і негативні. Ці значення і порівняння відображаються зокрема й у культурних символах, своєрідно позначених у внутрішній формі стійких висловів у мовній картині світу – основній смисловій базі семантичної системи.

– **Риси характеру**, де виокремлені фразеологічні одиниці, які характеризують індивідуальні й звичні форми поведінки людини у відповідних ситуаціях, у яких реалізується її ставлення до дійсності.

Наведені фразеологічні одиниці мають соматичний елемент *сіллю в оці, вовка зловила за вуха, гостре око, комар носа не підточить, не лізла по слово за пазуху*. Зокрема фразеологізм *сіллю в оці* в лексикографічному джерелі має таке значення: «Бути неприємним, завдавати прикросів кому-небудь; заважати комусь або дратувати когось» [Словники України 2008]. У романі цей

фразеологізм реалізується у такий спосіб: «*Ой Хомонько, став ти мені хріном у носі, став мені сіллю в оці!*» [3, с. 59].

Для опису внутрішніх ознак людини характерні також зоофрази *мов сич на вітер; муха укусила; коли гедзь вкусить; надуться індіком*, фрази з соматичними елементами *в ліве ухо влізти; з правого вилізти; за розум братись; не сушити собі голови* і ті, що мають протилежне значення, *ні швець, ні кравець, ні в дуду грець*. Під час уживання кожного фразеологізму присутня особлива емоційно-експресивна забарвленість слова, яка може виражатись як позитивною, так і негативною конотацією.

Висновки. Отже, спираючись на проведений ґрунтовний аналіз структурно-семантичних особливостей фразеологізмів у романі Є. Гуцала «Позичений чоловік», можна дійти висновку, що подібний детальний аналіз впливає на розуміння фразеологічних одиниць певної мови, смислово точність їхнього відтворення у контексті, що сприятиме подальшому глибинному опрацюванню ФО в межах однієї мови або на міжмовному рівні.

Список літератури:

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології: монографія. Харків : Вища школа, 1987. 136 с. URL : <https://docviewer.yandex.ru/view/> (дата звернення: 2.06. 2020).
2. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Ростов-на-Дону, 1964. 280 с. URL : <https://www.riash.ru/jour/article/viewFile/75/75> (дата звернення: 25.05. 2020).
3. Гуцало Є.П. Позичений чоловік : роман. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2018. 464 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.
5. Прадід Ю.Ф. Структурно-граматичні групи фразеологізмів та їх функції у мові газети. У царині лінгвістики і права : монографія. Сімферополь, 2006. С. 5–8.
6. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія. Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
7. Селіванова О.О. Особливості когнітивної проєкції синтаксичних структур українських фразеологізмів. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2004. Вип 34. Ч. I. С. 354–359.
8. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови : монографія. Київ : Наукова думка, 1973. 270 с.
9. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 1104 с.
10. Словники України on-line. Український мовно-інформаційний фонд НАНУ. URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/LSlist/> (дата звернення: 19.09.2020).
11. Тодорова Н.Ю. Фразеологічні одиниці просторової семантики в українській та англійській мовах : дис. ... канд. філолог. наук 10.02.17. Львів. 2018. 244 с. URL: https://www.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2018/12/dis_todorova.pdf
12. Щербачук Л. Ф. Культурні коди через призму неґації у фразеологічній системі української мови. Мовні і концептуальні картини світу : *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Симферополь, 2014. № 1. Т. 27 (66). Ч.1. С. 134–138.
13. Щербачук Л.Ф. Харчовий код культури в контексті фразеології : збірник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. Вип. 37. С. 476–481.

Terentii A. S., Kushch N. V., Popova O. A. A STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTIC OF IDIOMS IN A Y. HUTSAL'S NOVEL "THE RENTED MAN"

A theoretical background of phraseology as the science, its establishment, the interpretation of the main terms were analyzed in this article. The structural and semantic classifications of phraseological units available in Slavic linguistics are generalized.

The phraseological units for indexing the traits of a person in Y. Hutsal's novel "The Rented Man" were researched. The structural classification of idioms were formed, including the belonging of the main component to the part of the speech, semantic relationship between components (if to compare the idioms with collocations and sentences), that gives us an opportunity to interpret the meaning of idioms in the fictional texts better. The difficult structure of phraseological units is determined, because phraseology is not identical to a word, this unit has a more complex character.

A semantic classification is discovered, where the semantics' peculiarities of idiomatic units are shown – in the fictional texts overall; and, idioms for the indexation of the external traits of a person in the studied text were discovered and shown in the work as well. It is established that the semantics of phraseology depends on its components, context, purpose, emotionally-expressive evaluative judgment of a person.

It is revealed that such a detailed analysis affects the understanding of phraseological units, the semantic accuracy of their reproduction in the context, further in-depth study of phraseology within one language or at the interlingual level.

Key words: *phraseological unit, phraseology, structure, semantics, collocation, sentence.*